

YASHIRIN IQTISODIYOTNING JAMIYATGA SALBIY TA‘SIRINI KAMAYTIRISH YO‘LLARI

Xalikova Lola Nazarovna

Samarqand Iqtisodiyot va Servis Instituti professori i.f.d.

Boboqulov Javohir Jasurbek o‘g‘li

Samarqand Iqtisodiyot va Servis Instituti 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyot tushunchasi, uning kelib chiqish sabablari va O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga ko‘rsatayotgan salbiy oqibatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda yashirin iqtisodiyotning davlat byudjeti, bandlik, investitsiya muhiti va ijtimoiy barqarorlikka zararli ta‘siri ko‘rsatilgan. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida bu hodisani kamaytirish yo‘llari va uning samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *yashirin iqtisodiyot, norasmiy sektor, soliq yukini kamaytirish, raqamlashtirish, moliyaviy nazorat, iqtisodiy savodxonlik, bandlik, byudjet tushumlari.*

KIRISH

Yashirin iqtisodiyot bu davlat tomonidan rasmiy hisobga olinmaydigan, soliqqa tortilmaydigan va me‘yoriy-huquqiy nazorat doirasidan tashqarida qoladigan barcha iqtisodiy faoliyatlarning yig‘indisi hisoblanadi. Ushbu tushuncha iqtisodiy adabiyotda “norasmiy sektor”, “soya iqtisodiyoti” yoki “parallel iqtisodiyot” kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Bu hodisa nafaqat rivojlanayotgan davlatlar, balki jahonning yetakchi iqtisodiyotlari uchun ham dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda. Xalqaro valyuta fondi (XVF) ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha yashirin iqtisodiyotning o‘rtacha ulushi YaIMning taxminan 30 foizini tashkil etadi. Rivojlangan mamlakatlarda bu ko‘rsatkich 10–20 foiz atrofida bo‘lsa, rivojlanayotgan davlatlarda sezilarli darajada yuqori bo‘ladi. Biroq rivojlanayotgan mamlakatlar uchun yashirin iqtisodiyotning nisbiy hajmi ancha yuqori bo‘lib, u milliy yalpi ichki mahsulot (YaIM) ning 25–50 foizini tashkil etishi mumkin. Bunday keng tarqalganlik davlat soliq tizimiga, byudjet shakllanishiga va iqtisodiy barqarorlikka jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Yashirin iqtisodiyotning paydo bo‘lishiga ko‘plab omillar sabab bo‘ladi: soliq yukining haddan tashqari yuqoriligi, ma‘muriy to‘siqlarning ortiqchaligi, korrupsiyaning keng tarqalganligi, huquqiy muhitning zaif ekanligi va fuqarolarning iqtisodiy savodxonlik darajasining pastligi shular jumlasidandir. Shu bilan birga, ayrim holatlarda norasmiy iqtisodiy faoliyat ko‘pchilik fuqarolar uchun yagona tirikchilik manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham bu muammoni hal etishda faqat taqiqlov va jazo choralarini qo‘llash

yetarli emas, balki tizimli islohotlar orqali iqtisodiy muhitni yaxshilash zarur. Dunyo tajribasi ko'rsatadiki, samarali raqamlashtirish, soliq yukini optimallashtirish va shaffof boshqaruv tizimini joriy etish yashirin iqtisodiyotni keskin qisqartirishga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi ham ushbu yo'nalishda jadal islohotlar amalga oshirayotgan davlatlar qatoriga kiradi. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, bozor munosabatlarining rivojlanishi va xususiy tadbirkorlikning kengayishi bilan birga, norasmiy iqtisodiy munosabatlar ham yangi shakl va ko'rinishlar kasb etmoqda.

Mamlakatda so'nggi yillarda amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar - litsenziyalash tartiblarini soddalashtirish, soliq yukini qisqartirish, raqamli xizmatlarni kengaytirish norasmiy sektorni qisqartirish yo'lida muhim qadam bo'ldi. Biroq muammoning ildizlari hali ham chuqur bo'lib qolmoqda. Bir tomondan, yashirin iqtisodiyot ko'pchilik fuqarolarga tirikchilik manbai bo'lib xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, u davlat byudjetiga ulkan zarar yetkazib, adolatli raqobat muhitining shakllanishiga to'sqinlik qilmoqda. Norasmiy sektorda faoliyat yurituvchi korxonalar soliq to'lamasdan rasmiy raqobatchilariga nisbatan sun'iy ustunlikka ega bo'ladi, bu esa adolatli bozor muhitini buzadi. Bunday vaziyat o'z navbatida rasmiy sektordagi korxonalarning raqobatbardoshligini pasaytiradi va ularning ham norasmiy sektorga o'tishi uchun sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, norasmiy bandlik fuqarolarni ijtimoiy himoya, tibbiy sug'urta va pensiya ta'minotidan mahrum qiladi. Natijada ijtimoiy tengsizlik kuchayib, aholi turmush darajasi pasayadi. O'zbekistonda norasmiy sektordagi bandlik umumiy ish bilan band aholining 40–45 foizini tashkil etganligi taxmin qilinmoqda.

Bu ko'rsatkich mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda. Holbuki, to'liq rasmiy sektorda band aholini ko'paytirish nafaqat byudjet daromadlarini oshiradi, balki ijtimoiy barqarorlikni ham mustahkamlaydi. Davlat bu borada maqsadli dasturlar ishlab chiqib, norasmiy iqtisodiyotni asta-sekin rasmiylashtirish siyosatini izchillik bilan amalga oshirishi zarur. Mavzuning dolzarbligi shundaki, yashirin iqtisodiyotning jamiyatga ko'rsatadigan salbiy ta'siri ko'p qirrali xarakter kasb etadi: byudjet taqchilligi, norasmiy bandlikning o'sishi, korrupsiyaning kuchayishi, ijtimoiy himoya tizimlarining zaiflashuvi shular jumlasidandir. Bugungi globallashtirish sharoitida iqtisodiyotning soyali qismi nafaqat milliy, balki xalqaro darajada ham muammo sifatida tan olinmoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD), Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVF) va Jahon banki kabi nufuzli xalqaro tashkilotlar yashirin iqtisodiyotni kamaytirish bo'yicha alohida dasturlar va tavsiyalar ishlab chiqqan. Shu sababli, yashirin iqtisodiyotni kamaytirish va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish zamonaviy iqtisodiy siyosatning eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan.

O'zbekiston sharoitida bu masala ayniqsa dolzarb, chunki mamlakatda iqtisodiy o'sishni tezlashtirish, aholi farovonligini oshirish va byudjet daromadlarini ko'paytirish rejalari

norasmiy sektorni qisqartirishsiz to'liq amalga oshirilishi mushkul. Tadqiqot ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotning bir foizga kamayishi byudjet daromadlarini 0,3–0,5 foizga oshirishi mumkin, bu esa milliy miqyosda katta resurs demakdir. Bundan tashqari, norasmiy sektordagi ishchi kuchini rasmiylashtirish davlatning ijtimoiy va pensiya tizimlarini barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot ana shu muammoni chuqur tahlil etish va amaliy yechimlar taklif qilish maqsadida olib borilgan. Tadqiqot 2018–2026-yillar statistik ma'lumotlari asosida O'zbekistonda yashirin iqtisodiyotning tendensiyalarini, sabablarini va oqibatlarini o'rganib, kompleks chora-tadbirlar majmuasini ishlab chiqishni maqsad qiladi. Maqolada xalqaro tajriba bilan solishtirib tahlil olib borilishi esa xulosalar va tavsiyalarning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Yashirin iqtisodiyot muammosi xorij va mahalliy ilm-fanda keng o'rganilgan. Muammoning global miqyosda yoritilishiga Fridrix Shnayder va Dominik Enst tadqiqotlari muhim hissa qo'shgan. Ular ishlab chiqqan MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes ya'ni yashirin omillarni bir nechta sabablar va ko'rsatgichlar orqali tahlil qiluvchi statistik model) modelida yashirin iqtisodiyotning sabab-oqibat bog'liqliqlari keng tahlil qilingan. Xalqaro valyuta jamg'armasi va Jahon banki mutaxassisleri tomonidan tayyorlangan hisobotlarda rivojlanayotgan davlatlarda norasmiy sektorning ulushi hamda uni kamaytirish yo'llari batafsil ko'rsatilgan. Mahalliy tadqiqotchilar orasida iqtisodchi olimlar D.G'. G'ozibekov, N.E. Ibadullaev va S.S. Gulomov yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston sharoitidagi xususiyatlarini o'rganish borasida muhim natijalar qo'lga kiritgan. R.X. Hasanovning tadqiqotlarida yashirin iqtisodiyotning mintaqaviy taqsimlanishi va unga qarshi kurashning institutsional mexanizmlari muhokama qilingan. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Iqtisodiyot vazirligi tomonidan nashr etilgan ma'lumotnomalar ham soliq tushumlariga ta'sir masalalarini tizimli ravishda yoritib kelmoqda.

Xalqaro tajribada yashirin iqtisodiyotni kamaytirish uchun qo'llaniladigan eng samarali vositalar sifatida byudjet nazoratini kuchaytirish, soliq yukini optimallashtirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va qonun ustuvorligini ta'minlash ko'rsatiladi. Turk, Gruziya va Estoniya tajribalari shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirish va soliq ma'muriyatini modernizatsiya qilish yashirin iqtisodiyotni keskin qisqartirishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi: tizimli tahlil, solishtirma-taqqoslash, statistik ma'lumotlarni qayta ishlash, dinamik tendensiyalarni aniqlash va hududiy muammolarni umumlashtirish. Ma'lumotlar manbasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, Soliq qo'mitasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Jahon banki va XVF ochiq ma'lumotlari, shuningdek UNWTO (Jahon turizm tashkiloti) va

OECD (Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti) analitik hisobotlari qabul qilindi. Tadqiqot qamrovi 2018–2024-yillarni qamrab oladi. Shuningdek, turli mamlakatlarning yashirin iqtisodiyotni bartaraf etish bo'yicha tajribalari solishtirma usulda o'rganildi va O'zbekiston sharoitiga moslashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda yashirin iqtisodiyotning hajmi va unga qarshi kurash bo'yicha olib borilayotgan ishlarni baholash uchun 2018–2026-yillar oralig'idagi asosiy ko'rsatkichlar tahlili o'tkazildi. Ushbu davr O'zbekiston iqtisodiyoti uchun nihoyatda muhim islohotlar davri bo'lib, mamlakatda bir qator tizimli o'zgarishlar amalga oshirildi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, mazkur davrda yashirin iqtisodiyot ulushi sezilarli o'zgarishlarga uchrab, iqtisodiy islohotlar, soliq ma'muriyati modernizatsiyasi va raqamlashtirish natijasida asta-sekin pasayish tendensiyasini namoyon qilmoqda. 2018-yilda YaIMga nisbatan 38,5 foizni tashkil etgan yashirin iqtisodiyot 2026-yilga kelib 26,1 foizga tushgan bu taxminan 12 foizli nuqtaga kamayish demakdir. Bunday ijobiy dinamika tasodifiy emas, balki maqsadli va izchil olib borilgan islohotlar natijasidir. Xususan, soliq ma'muriyatini raqamlashtirish, elektron hisob-fakturalar tizimini joriy etish va savdo nuqtasi terminallarini kengaytirish naqd pul aylanmasini sezilarli darajada qisqartirdi. Shuningdek, tadbirkorlik muhitini yaxshilash bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar ko'plab norasmiy korxonalarining rasmiy sektorga o'tishini rag'batlantirdi.

Davlat tomonidan kichik va o'rta biznes uchun soliq yukini kamaytirish va litsenziyalash tartiblarini soddalashtirish ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bularning barchasi birgalikda iqtisodiyotning shaffofligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, qo'lga kiritilgan yutuqlarga qaramasdan, yashirin iqtisodiyot hali ham YaIMning 26 foizidan ortiq qismini tashkil etishi uning bartaraf etilishi uchun izchil sa'y-harakatlar davom ettirilishi zarurligini ko'rsatadi. Yashirin iqtisodiyotning davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta'siri eng katta muammo bo'lib qolmoqda. Norasmiy sektor faoliyat ko'rsatgan har bir so'm davlat g'aznasiga tushishi kerak bo'lgan soliqdan mahrum qiladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, faqat 2023-yilning o'zida

norasmiy sektordagi faoliyatlar sababli byudjetga tushishi kerak bo'lgan 9,48 trln so'm miqdoridagi soliq tushumlari yo'qotilgan. 2024-yilga kelib bu ko'rsatkich 8,72 trln so'mni, 2025-yilda 8,15 trln so'mni tashkil etdi va 2026-yilga kelib 7,68 trln so'mga tushdi. Bu mablag'lar ta'lim, sog'liqni saqlash va infratuzilma rivojlantirishga yo'naltirilishi mumkin edi. Yo'qotilayotgan soliq tushumlari mamlakatning davlat dasturlari va ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtirishiga to'g'ridan-to'g'ri salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, norasmiy bandlikning keng tarqalganligi fuqarolarni ijtimoiy himoya tizimidan chetlashtirmoqda. Norasmiy sektorda ishlayotgan xodimlar tibbiy sug'urta, pensiya

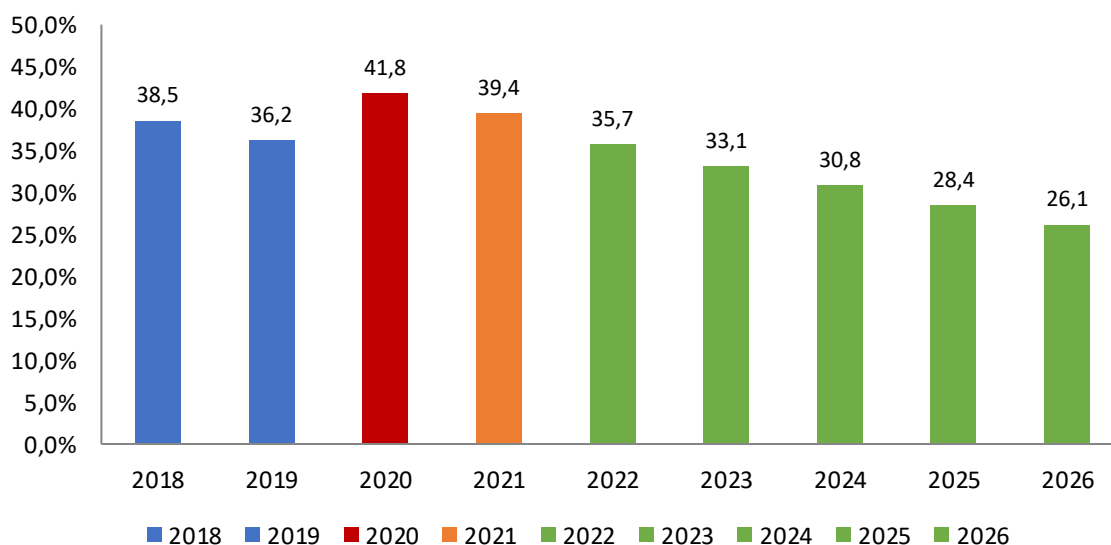
va mehnatga layoqatsizlik nafaqalaridan mahrum bo‘lib qoladi. Bu esa uzoq muddatda ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi va aholining himoyasiz qatlamlarini yanada zaiflashtiradi. Shuni ham ta’kidlash joizki, norasmiy iqtisodiyotning pasayishi tendensiyasi ijobiy bo‘lsa-da, uning mutlaq hajmi hali ham jiddiy - yiliga 7-9 trln so‘mlik yo‘qotish iqtisodiyot uchun katta og‘irlik bo‘lib qolmoqda. Shu sababli byudjet tushumlarini himoya qilish va norasmiy sektorni qisqartirish siyosati yanada qat’iyat bilan davom ettirilishi zarur.

1-jadval

O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyotning asosiy ko‘rsatkichlari (2018–2026 yillar)

Ko‘rsatkich	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026
Yashirin iqtisodiyot ulushi (YaIM, %)	38,5	36,2	41,8	39,4	35,7	33,1	30,8	28,4	26,1
Soliq tushumlarining yo‘qotishlari (mlrd so‘m)	8.420	9.150	12.340	11.670	10.290	9.48	8.720	8.150	7.680
Norasmiy bandlar soni (mln kishi)	5,8	5,5	6,3	5,9	5,4	4,9	4,6	4,3	4,0
Pul muomalasidagi naqd pul ulushi (%)	43,2	41,7	47,5	44,8	39,6	36,4	33,2	30,6	27,8
Raqamli to‘lovlar o‘sishi (%)	12,4	19,8	28,6	41,2	58,7	74,3	87,4	92,1	95,8

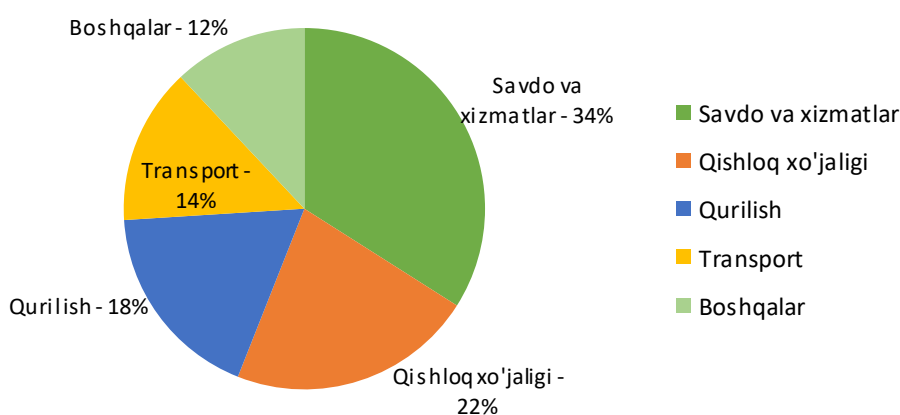
1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, 2020-yilda yashirin iqtisodiyot ulushi COVID-19 pandemiyasi ta’sirida 41,8 foizgacha ko‘tarilib, eng yuqori darajaga yetgan. Bu davrda norasmiy bandlik ham 6,3 million kishiga ortgan va soliq yo‘qotishlari 12,34 trln so‘mni tashkil etgan. 2022–2026-yillarda esa barqaror pasayish kuzatilmoqda — bu islohot choralarining ijobiy samarasini ko‘rsatadi. Raqamli to‘lovlar ulushining 2018-yildagi 12,4 foizdan 2026-yilgi 95,8 foizga keskin o‘sishi iqtisodiyotni shaffoflashtirish borasidagi yutuqlarning aniq ko‘rsatkichidir. Yashirin iqtisodiyot bilan kurashda xalqaro amaliyot va O‘zbekiston tajribasiga tayanib, quyidagi to‘rtta asosiy yo‘nalishni ajratib ko‘rsatish mumkin: soliq yukini kamaytirish va soliq ma‘muriyatini takomillashtirish; moliyaviy operatsiyalarni raqamlashtirish va elektron to‘lovlarni kengaytirish; fuqarolik jamiyati va biznes muhitini rivojlantirish; norasmiy sektordagi ishchilarni ijtimoiy himoya doirasiga jalb etish.

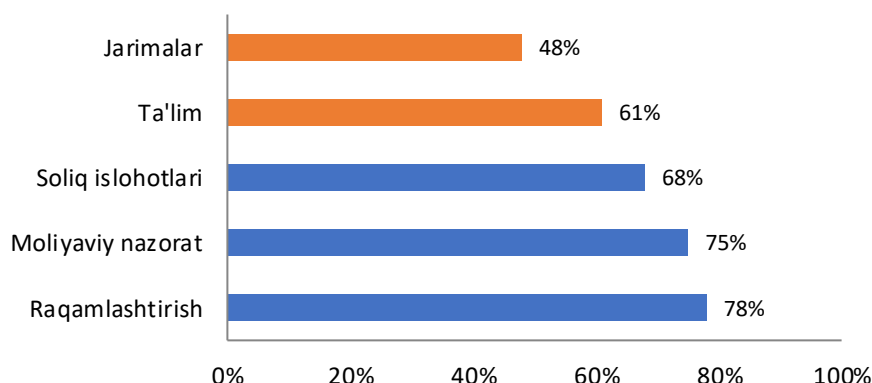
1-rasm. O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyot ulushi (YaIMga nisbatan, %)

1-rasm tahlilidan ko‘rinib turibdiki, 2020-yilda pandemiya ta‘sirida yashirin iqtisodiyot keskin o‘sgan, ammo 2022-yildan boshlab barqaror pasayish tendensiyasi qayd etilmoqda. Bu holat amalga oshirilayotgan raqamlashtirish va soliq islohotlarining ijobiy samarasi sifatida baholanadi.

2-rasm. Yashirin iqtisodiyot sohalar bo‘yicha taqsimoti va choralar samaradorligi

2-rasm (a). Yashirin iqtisodiyot sohalar bo‘yicha taqsimoti (2026 yil)

2-rasm (b). Yashirin iqtisodiyotni kamaytirish choralarining samaradorligi

2-rasm ma'lumotlariga ko'ra, yashirin iqtisodiyot savdo va xizmatlar sohasida eng yuqori ulushni (34%) tashkil etadi. Raqamlashtirish choralari eng yuqori samaradorlikka (78%) ega bo'lib, bu elektron to'lov tizimlarini joriy etishning qanchalik muhim ekanligini tasdiqlaydi. Jarimalar (45%) va ta'lim (58%) choralari nisbatan past samaradorlik ko'rsatmoqda, bu ularning boshqa choralar bilan birgalikda qo'llanilishi zarurligini anglatadi.

Amalga oshirilgan tahlillar asosida yashirin iqtisodiyotni kamaytirish bo'yicha quyidagi asosiy tavsiyalar ishlab chiqildi:

2-jadval²

Yashirin iqtisodiyotni kamaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar tizimi

№	Chora-tadbir yo'nalishi	Amalga oshirish mexanizmi	Kutilayotgan natija
1	Raqamlashtirish va elektron to'lovlarni kengaytirish	Barcha to'lovlarni elektron tizimga o'tkazish, POS-terminal majburiyligi	Naqd pul muomalasini 20–25% kamaytirilishi
2	Soliq yukini optimallashtirish	Kichik va o'rta biznes uchun yagona soliq tizimini soddalashtirish	Rasmiy sektordagi korxonalar ulushini oshirish
3	Moliyaviy monitoring va nazoratni kuchaytirish	Shubhali moliyaviy operatsiyalarni avtomatik aniqlash tizimlari	Pul yuvish va kapital oqib ketishini kamaytirish
4	Iqtisodiy savodxonlikni oshirish	Aholini soliq to'lash madaniyatiga o'rgatish, media kampaniyalar	Fuqarolik javobgarligini kuchaytirish
5	Biznes yuritish muhitini yaxshilash	Litsenziya va ruxsatnoma jarayonlarini soddalashtirish	Rasmiy sektordagi yangi ish o'rinlari yaratish

2-jadvalda keltirilgan chora-tadbirlar majmuasi yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning kompleks va tizimli xarakter kasb etishi zarurligini ko'rsatib bermoqda. Alohida tartibda qo'llaniladigan choralar ko'pincha vaqtincha samarador bo'ladi. Biroq raqamla shtirish, soliq islohotlari va nazorat mexanizmlarining hamkorlikda faoliyat yuritishi tizimli musbat o'zgarishlarga olib keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, yashirin iqtisodiyot O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda. Byudjet yo'qotishlari, norasmiy bandlik va investitsiya muhitining zaiflashuvi bu muammoning uch asosiy qirrasini hisoblanadi. Biroq 2022-yildan boshlab qayd etilayotgan ijobiy tendensiyalar - yashirin iqtisodiyot ulushining qisqarishi, raqamli to'lovlar o'sishi va soliq to'lovchilar sonining ortishi - amalga oshirilayotgan islohotlarning samarasini yaqqol namoyish etmoqda. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi muhim xulosalar chiqarildi: birinchidan, yashirin iqtisodiyotni kamaytirish uchun faqat jazo choralarini qo'llash yetarli emas, balki iqtisodiy rag'batlar tizimini yaratish lozim; ikkinchidan, raqamlashtirish - elektron to'lov tizimlari, elektron hujjat

muomalasi va avtomatlashtirilgan soliq nazorati - norasmiy sektorni qisqartirishning eng samarali vositalaridan biri ekanligini isbotladi; uchinchidan, xalqaro tajriba asosida soliq yukini kamaytirish va soliq ma'muriyatini soddalashtirish norasmiy sektor ulushini 10–15 foiz punktga qisqartirish imkonini beradi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: barcha tijorat to'lovlarini elektron tizimga o'tkazishni qonuniy majburiy qilish; kichik va o'rta biznes uchun soliq yukini 2026–2028-yillar mobaynida bosqichma-bosqich kamaytirish; norasmiy sektordagi ishchilarni ijtimoiy sug'urta va pensiya tizimiga jalb etish uchun maxsus imtiyozli dasturlar ishlab chiqish; hududiy darajada yashirin iqtisodiyot monitoringini real vaqt rejimida amalga oshirish uchun raqamli platformalar yaratish. Yashirin iqtisodiyotni kamaytirish - bu faqat moliyaviy masala emas, balki jamiyatning iqtisodiy madaniyatini yuksaltirish va adolatli raqobat muhitini shakllantirish masalasidir. Bu borada davlat, biznes va fuqarolik jamiyatining hamkorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Soliq kodeksi". 2019-yil. <https://lex.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Rasmiy sayt: <https://stat.uz>
3. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Yillik hisobotlar. <https://mf.uz>
4. Schneider, F., & Enste, D. (2000). Shadow economies: Size, causes, and consequences. *Journal of Economic Literature*, 38(1), 77–114.

5. IMF (2023). Shadow Economies Around the World: New Results for 158 Countries. Working Paper.
6. G'ozibekov D.G'. Yashirin iqtisodiyot: mohiyati va xususiyatlari. Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021.
7. Hasanov R.X. Norasmiy iqtisodiyotni tartibga solishning institutsional mexanizmlari. Toshkent, 2022.
8. World Bank (2023). Doing Business Report — Uzbekistan Country Profile. Washington D.C.
9. OECD (2022). Tackling the Shadow Economy: Policy Options for Transition Economies. Paris.
10. Saydahmedov A. Soliq tizimi va iqtisodiy rivojlanish. Toshkent: TDIU nashriyoti, 2020.